

An Analytical of Enlightened Mind in Theravāda Buddhism

Phramaha Sayan Visuddho (Tiancrob)^{1*}

¹ Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Khon Kaen Campus, Thailand

* Corresponding author. E-mail: sanya2515_15@hotmail.com

ABSTRACT

This article aimed to analyze the enlightened mind in Theravāda Buddhism. This qualitative study employed the documentary research methodology. The data were collected from Pāli Tripiṭaka, Theravāda Buddhist scriptures, commentaries (the *Atthakathā*), Buddhist academic papers and related research. The results of this research were presented in a form of the descriptive analysis. The results of this study were as follows: The starting point of the concept of the enlightened mind in Theravāda Buddhism that is the faithful mind wishing to obtain the insight of enlightenment (Pāli: *bodhiñāṇa*), is motive in comprehension to stimulant seeing such as true friends, which there are the Fully Enlightened One (Pāli: *sammāsambuddha*), Individually Enlightened One (Pāli: *paccekabuddha*), and a disciple of the Buddha (Pāli: *sāvaka*) etc., afterwards has collected virtues to be marvel and perfections of virtues such as charity, morality etc. to develop mind to achieve the Enlightened Mind purely. The components of the enlightened mind that is knowing and seeing (Pāli: *ñāṇa-dassana*), is intuitive insight in the Noble Path (Pāli: *maggañāṇa*), there are wisdom, wisdom faculty, power of wisdom, truth investigation of enlightenment, wisdom of investigation (Pāli: *vīmaṃsā*), wisdoms of insight (Pāli: *vipassanā*), and right understanding which are natural knowledge of enlightened wisdom in Bodhipakkhiya-dhamma, the thirty-seven *dharmas*, to extinguish mental intoxicants. There are three kinds of ‘the purely enlightened mind’: 1) *Sammāsambuddhacitta* is the mind of the Fully Enlightened One (the Buddha), 2) *Paccekabuddhacitta* is the mind of the Individually Enlightened One, and 3) *Sāvaka* is the mind of the disciple of the Buddha.

Keywords: Mind, Enlightenment, Theravada Buddhism

การวิเคราะห์จิตตรัสรู้ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระมหาสายัณห์ วิสุโท (เทียนครบ)^{1*}

¹ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น ประเทศไทย

* Corresponding author. E-mail: sanya2515_15@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์จิตตรัสรู้ในพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ โดยเน้นการศึกษาในเชิงเอกสาร ศึกษาค้นคว้ารวบรวมข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท และเอกสารวิชาการทางพระพุทธศาสนา ตลอดจนงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง นำเสนอผลการวิจัยด้วยวิธีการพรรณนาเชิงวิเคราะห์ ผลการวิจัยพบว่า จุดเริ่มต้นของกระบวนการวิธีที่ทำจิตตรัสรู้ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งได้แก่ จิตมีศรัทธาปรารถนาโพธิญาณ เป็นแรงจูงใจภายในที่ถูกกระตุ้นเตือนจากสิ่งที่พบเห็นที่เป็นกัลยาณมิตร เป็นสิ่งเร้าภายนอก มีพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นต้น จึงมีการสั่งสมธรรมสมุธานเป็นอภีการและบารมีธรรมทั้งหลาย มีทาน ศีล เป็นต้น เพื่อพัฒนาจิตให้ถึงจิตตรัสรู้โพธิญาณบริสุทธิ์แท้ๆ องค์ธรรมของจิตตรัสรู้ คือ ปัญญาเครื่องตรัสรู้ ได้แก่ ญาณในมรรคทั้ง 4 มีปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ปัญญาเครื่องพิจารณา (วิมังสา) ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง (วิปัสสนา) สัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นองค์ความรู้เห็นแห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ในโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ อันเป็นธรรมเครื่องปราบอาสวกิเลสทั้งหลาย จิตตรัสรู้และจิตรู้แจ้งบริสุทธิ์ดีแล้ว มี 3 ประเภท คือ 1. สัมมาสัมพุทธจิต เป็นจิตของพระสัมมาพุทธเจ้า 2. ปัจเจกพุทธจิต เป็นจิตของพระปัจเจกพุทธเจ้า และ 3. สาวกพุทธจิต เป็นจิตของพระสาวกพุทธเจ้า

คำสำคัญ: จิต, ตรัสรู้, พระพุทธศาสนาเถรวาท

© 2023 JAE: Journal of Applied Education

บทนำ

หลักธรรมที่เป็นสาระสำคัญระดับสูงสุดอันหนึ่ง ซึ่งเป็นเป้าหมายหลักของพระพุทธศาสนา หลังจากที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว คือ เรื่องโพธิ หรือปัญญาเครื่องตรัสรู้ ที่ประกอบกับจิต อันเป็นธรรมที่เป็นองค์ความรู้เป็นแนวทางปฏิบัติพัฒนาปัญญาในพระพุทธศาสนายุคต้น ตามคัมภีร์ของพระ พุทธศาสนาเถรวาทกล่าวไว้ชัด ด้วยเรื่องหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ว่าเป็นธรรมลึกซึ้งเห็นได้ยากรู้ตามได้ยาก และยากสำหรับบรรดาสัตว์ที่หมกหมุ่นอาลัยติดใจอยู่ในกามคุณทั้งหลายจะเห็นคุณค่าได้ การตรึกด้วยการคิดคำนวณไม่สามารถเข้าถึงหลักธรรมที่เป็นองค์ความรู้ระดับโลกุตระภาวะได้ อันได้แก่หลักอทิปปัจจยตา ปฏิจจสมุบาท ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยแล้วบังเกิดสิ่งอื่นๆ ตามมา เป็นกฎสภาวะธรรมชาติพื้นฐานที่มีการอาศัยกันแล้วเกิดขึ้น เป็นกฎปฏิสัมพันธ์กันของธรรมชาติ คือสถานการณ์ต่างๆ ที่ดำเนินไปอยู่ทุกๆ ขณะเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก พร้อมทั้งความสงบแห่งสังขารทั้งปวงคือความสลัดทิ้งอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน (ม.ม. (ไทย) 12/281/305) เพราะเหตุนั้น ณ เวลานั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงตัดพระทัยระงับยับยั้งที่จะยังไม่ทรงแสดงธรรมที่พระองค์ตรัสรู้ดีแล้วแก่สรรพสัตว์

อย่างไรก็ตาม เวลาต่อมา พระพุทธองค์ได้พิจารณาเห็นโลกียโพธิที่มีภายในจิตของสรรพสัตว์มากนักน้อยต่างกัน จึงได้ตรัสเล่าเรื่องนี้ไว้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้น เรารับคำทูลอาราธนาของพรหม เพราะความมีกรุณาในสัตว์

ทั้งหลายจึงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ เมื่อตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุได้เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีธุลีในดวงตาน้อย มีธุลีในดวงตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก บางพวกเห็นปรโลกและโทษว่าเป็นสิ่งน่ากลัว บางพวกเห็นปรโลกและโทษว่าเป็นสิ่งไม่น่ากลัว (ม.ม. (ไทย) 12/283/307) จากพุทธคำรัสที่กล่าวอ้างถึงนี้ บ่งบอกให้ทราบประเด็นสำคัญขององค์ธรรมฝ่ายโพธิที่ปรากฏอยู่ภายในจิตของเวไนยสัตว์ อันเป็นคุณสมบัติของจิตมีความมากมายต่างกันโดยอาการต่างๆ กัน เช่น อินทรีย์แก่กล้า หมายถึง องค์ธรรมที่ประกอบอยู่กับจิต เช่น จิตมีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญามาก (ส.ม. (ไทย) 19/471/282) แสดงอาการทางกาย วาจาออกมาดี คือประพฤติดีเป็นสุจริต สามารถสอนให้รู้ได้เร็วและทำให้เห็นภัยในวัฏฏสงสารว่าเป็นสิ่งที่น่ากลัว เป็นทุกข์ทั้งกายและใจ ดังพุทธคำรัสว่า เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้ อย่างหนึ่งที่ได้เจริญแล้ว ย่อมควรแก่การใช้งานเหมือนจิตนี้ จิตที่ได้เจริญแล้วย่อมควรแก่การใช้งาน (อง.เอกก. (ไทย) 20/22/5)

อย่างไรก็ดี โพธิภาวะหรือความมีปัญญาที่มีอยู่ภายในจิตของพระโพธิสัตว์หรือโพธิบุคคลนี้ มีศักยภาพลดทุกข์หรือกำจัดทุกข์ได้แต่ละระดับจนถึงที่สุดด้วยความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ สมกันกับพุทธพจน์ในคิลานสูตร สังยุตตนิกาย มหาวารวรรคว่า มหาบพิตร อุบาสกผู้มีจิตหลุดพ้นอย่างนี้กับภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะอาตมภาพไม่กล่าวว่าจะแตกต่างกันเลย คือ หลุดพ้นด้วยวิมุตติเหมือนกัน ซึ่งหมายถึงอริยวิมุตติ (ส.ม. (ไทย) 19/1050/576)

พุทธพจน์ดังกล่าวสามารถแสดงให้เห็นแสงสว่างแห่งโพธิ คือปัญญาเครื่องตรัสรู้ที่ปรากฏขึ้นภายในจิตหรือโพธิปัญญาประกอบด้วยจิตหรือจิตประกอบด้วยปัญญาเครื่องตรัสรู้ ซึ่งช่วยให้จิตมีสมรรถนะเข้าถึงธรรมที่เป็นกระแสแห่งโลกุตระธรรม เริ่มตั้งแต่ระดับต้นจนถึงระดับขั้นสูงสุด เช่น จิตประกอบด้วยปัญญาเครื่องตรัสรู้ขั้นที่ 1 คือจิตบรรลุโสดาปัตติมรรคญาณ หรือจิตกระทำให้งั่งซึ่งโสดาปัตติผลเป็นต้น ซึ่งสามารถทำลายสังโยชน์ 3 มีสัkkายทิฏฐิ, วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส เข้าถึงความเป็นพระโสดาบันบุคคลเป็นต้น อนึ่งการหลุดพ้นนั้น พระพุทธองค์ทรงหมายถึงการหลุดพ้นของจิตโดยจิตมีกระบวนการวิรูจน์เห็นด้วยปัญญาชอบอย่างเป็นระบบ กล่าวคือจิตมีศักยภาพหลุด-พ้นจากกามาสวะ ภาวสวะ และอวิชชาสวะ แต่ละระดับ แต่ละขั้นแห่งมรรคทั้ง 4 ซึ่งได้แก่ญาณ หรือปัญญาในมรรคทั้ง 4 คือ โสดาปัตติมรรค สกาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2551) และสมกันกับพุทธพจน์ที่ตรัสถึงความรู้ชัดแจ้งในการเสวยอารมณ์ปัจจุบัน คือ ความหลุดพ้นระดับสูงสุดว่า “ภิกษุ! เมื่อเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่มีกายเป็นที่สุด เมื่อเสวยเวทนาที่มีชีวิตเป็นที่สุด ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่มีชีวิตเป็นที่สุด รู้ชัดว่า หลังจากตายแล้ว การเสวยอารมณ์ทั้งหมด ไม่น่าเพลิดเพลินจักเย็น จักเหลืออยู่เพียงสรีระธาตุในโลกนี้เท่านั้น” (ส.น. (ไทย) 16/51/102)

เพราะฉะนั้น จิตตรัสรู้ หรือจิตรู้ชัดแจ้ง เป็นจิตมีปัญญาเครื่องตรัสรู้จึงทำให้จิตเกิดสภาวะตรัสรู้ขึ้น จิตตรัสรู้นี้เป็นพุทธจิต อันได้แก่จิตหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย สมกันกับเนื้อความตอนหนึ่งในอนัตตลักขณสูตรต่อไปนี้ว่า เมื่อพระพุทธองค์ตรัสเวยากรณ์นี้อยู่ จิตของภิกษุปัญจวัคคีย์ ก็หลุด-พ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น (วิ.ม. (ไทย) 4/24/31) เป็นจิตเกษมจากโยคะ หรือจิตปลอดภัยจากอาสวกิเลสทั้งหลาย เทียบเคียงได้กับศัพท์ว่า โพธิญาณ ปัญญาเครื่องตรัสรู้ อันได้แก่ปัญญาในโพธิปักขิยธรรม คือธรรมฝ่ายตรัสรู้ และโพธิสัตว์ หมายถึงสัตว์ผู้ฉลาด สัตว์ผู้ตรัสรู้ อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ผู้ฝึกฝน คือมีใจจดจ่ออยู่ในมรรค 4 ชื่อว่า โพธิ หรือผู้มีสติสัมปชัญญะมั่นคง เป็นต้น (ที.ม.อ. (ไทย) 13/2/1/94) อีกนัยหนึ่ง จิตที่ได้รับการฝึกฝนอบรมถึงระดับสูงสุด ได้แก่ จิตของผู้ที่ถูกโลกธรรมกระทบแล้วไม่หวั่นไหว จิตไม่เศร้าโศก จิตปราศจากธุลี จิตเกษมนี้เป็นมงคลอันสูงสุด (ขุ.ข. (ไทย) 25/12/8) หรือเหตุที่นำมาซึ่งความเจริญสูงสุด ซึ่งผู้วิจยเห็นว่าภาวะจิตที่จดจ่ออยู่ในมรรค

ทั้ง 4 กำลังกำจัดสังโยชน์ และอนุสัยทั้งหลายแต่ละระดับ และภาวะจิตที่มีสติสัมปชัญญะมั่นคงสามารถทำลายอาสวะทั้งหลายหมดสิ้นแล้ว คือเป็นจิตตรัสรู้ หรือจิตรู้ชัดแจ้งที่แท้จริงในพระพุทธานุยุคต้น หรือเถรวาท

พระสูตรอันเป็นกระบวนการและวิธีการที่ให้นิพพานจิตตรัสรู้ด้วยวิธีพัฒนาปัญญา เพื่ออบรมจิตจนถึงจิตตรัสรู้บริสุทธิ์สมบูรณ์ดี มีปรากฏในปุณณียสูตร อังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต สติวรรคว่า ปุณณียะ แต่เมื่อใด ภิกษุเป็นผู้มีศรัทธาเข้าไปหา เข้าไปนั่งใกล้ สอบถามเจียไสโตพึงธรรม พึงธรรมแล้วทรงจำธรรมไว้พิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้ เป็นผู้รู้ธรรมรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม เมื่อนั้น ธรรมเทศนาของตถาคตจึงแจ่มแจ้ง (อง.อฎก. (ไทย) 23/82/406) และอีกพระสูตรหนึ่ง ซึ่งสามารถแสดงให้เห็นกระบวนการธรรมได้ชัดเพื่อธรรมเทศนาของพระตถาคตแจ่มแจ้ง และสามารถเห็นกำเนิดและพัฒนาการของโพธิจิตหรือจิตประกอบด้วยปัญญาเครื่องตรัสรู้ได้แจ่มแจ้ง มีในสติสัมปชัญญะสูตร อังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต สติวรรคว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อสติสัมปชัญญะมี หิริและโอตตปปะของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยสติสัมปชัญญะ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์ เมื่อหิริและโอตตปปะมี อินทรีย์สังวรของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยหิริและโอตตปปะ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์ เมื่ออินทรีย์สังวรมี ศีลของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยอินทรีย์สังวร ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์ เมื่อศีลมี สัมมาสมาธิของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์ เมื่อสัมมาสมาธิมี ยถาภูตญาณทัสสนะของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยสัมมาสมาธิ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์ เมื่อยถาภูตญาณทัสสนะมี นิพพิทาและวิราคะของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์ เมื่อนิพพิทาและวิราคะมี วิมุตติญาณทัสสนะของบุคคลผู้สมบูรณ์ ด้วยนิพพิทาและวิราคะ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์” (อง.อฎก. (ไทย) 23/81/405-406)

นอกจากนี้ มีพุทธพจน์ที่เปรียบเทียบกระบวนการธรรมและกระบวนการวิธีที่อ้างถึงในพระสูตรข้างบนเหมือนองคพายพของต้นไม้ ดังมีใจความต่อไปว่า “ภิกษุทั้งหลาย ต้นไม้ที่มีกิ่งและใบสมบูรณ์ สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม่แก่นของต้นไม้ นั้น ย่อมถึงความบริบูรณ์” (อง.อฎก. (ไทย) 23/81/405-406)

ฉะนั้น การศึกษาความรู้เกี่ยวกับจิตตรัสรู้ และวิเคราะห์จิตตรัสรู้ในพระพุทธานุยุค-วาท เป็นการศึกษาค้นคว้าองค์ความรู้ที่ชี้ชัดถึงระบบปฏิบัติการทางจิตเพื่อจิตตรัสรู้หรือกระบวนการวิธีที่ทำจิตตรัสรู้และจิตรู้แจ้งเป็นสำคัญ อันมีสมรรถนะทำจิตให้หลุดพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งหมดได้ เป็นจิตตื่นโดยการตรัสรู้ (Awakened Mind By Enlightenment) ซึ่งเป็นจิตตรัสรู้อย่างสมบูรณ์ (Perfect Enlightened Mind) โดยการบูรณาการองคพายพของธรรมต่างๆ ซึ่งเป็นองค์ธรรมฝ่ายปัญญาเครื่องตรัสรู้ ได้แก่ ปัญญาในโพธิปักขิยธรรม ที่ปรากฏขึ้นภายในจิตอย่างเป็นระบบ และเป็นหน่วยของธรรมระบบปฏิบัติการ (Processing Nature's Unit) ที่แสดงให้เห็นถึงกระบวนการวิธีธรรมคาที่ดำรงอยู่ และมีความเป็นไปตามกฎของธรรมชาติล้วนๆ ซึ่งพระพุทธองค์ได้ศึกษาค้นคว้าจดถึงเห็นแจ้งแทงตลอด คือ ค้นพบด้วยพระปัญญาอันยิ่งของพระองค์เอง โดยวิธีปฏิบัติสายกลางอันประเสริฐ คือมัชฌิมาปฏิปทา อันได้แก่อริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งเป็นเหตุนำความประเสริฐสูงสุดมาสู่พระพุทธานุยุค ตั้งแต่พุทธสมัยเป็นต้นมาดังหลักฐานในคัมภีร์พระพุทธานุยุคเถรวาท และด้วยความต้องการที่จะรู้เข้าใจแจ้งชัดเกี่ยวกับเรื่องจิตตรัสรู้และจิตรู้แจ้งดังกล่าว ทั้งแก่ผู้วิจัยเอง และเพื่อพุทธศาสนิกชนทั่วไป จึงได้ทำการศึกษา

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อวิเคราะห์จิตตรัสรู้ในพระพุทธานุยุคเถรวาท

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้เป็นการศึกษาทางเอกสาร (Documentary Research) โดยมีวิธีการดำเนินการวิจัย ดังนี้

1. การเก็บรวบรวมข้อมูล

1.1 ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (First Sources) ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539

1.2 ศึกษาค้นคว้ารวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) ได้แก่ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส อัตโนมัตติ ตำรา งานวิจัย วิทยานิพนธ์ บทความ และเอกสารจากหนังสือต่างๆ รวมไปถึงเว็บไซต์ ที่สัมพันธ์กับเรื่องจิตตวิธานในพระพุทธศาสนาเถรวาท

1.3 จัดกระทำข้อมูลที่ศึกษาและรวบรวมจากเอกสารชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมิเพื่อตอบวัตถุประสงค์ของการวิจัย

2. การวิเคราะห์ข้อมูล

นำข้อมูลจากแหล่งทั้งชั้นปฐมภูมิและชั้นทุติยภูมิข้างต้นมาวิเคราะห์ แล้วนำเสนอในรูปการพรรณนาเชิงวิเคราะห์ ประกอบกับพรรณนาแนวความคิดเห็นของผู้วิจัย แล้วสรุปผลของการศึกษาวิจัยและนำเสนอข้อมูลที่ได้นำมาหน่วยงานที่เกี่ยวข้องต่อไป

ผลการวิจัย

จากการศึกษาวิจัย พบว่า

1. ผลการวิเคราะห์จิตตวิธานในพระพุทธศาสนาเถรวาท

กระบวนธรรมและกระบวนวิธีจิตตวิธานในพระวินัยและพระสูตร ที่ได้ยกขึ้นอ้างถึงในหัวข้อนี้ มีสภาวะหลักซึ่งเป็นกระบวนธรรมแห่งอิทัปปัจจยตา คือ อริยสัจ 3 ข้อแรก และปฏิจจสมุปบาท 12 ชันธ 5 आयตนะ 12 ซึ่งเป็นปฏิจจสมุปปັນนธรรมที่เป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ อันมีอริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งเป็นอริยสัจข้อที่ 4 เป็นกระบวนวิธี หรือ มัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งเป็นองค์ความรู้ความเห็น อันได้แก่ โลกุตระสัมมาทิฏฐิ มีอริยมรรคเป็นสมังคี เป็นองค์แห่งมรรค ซึ่งเป็นธรรมที่มีในจิต ทั้งหมดล้วนเป็นประสบการณ์ตรงบริสุทธิ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระองค์ได้ทรงแสดงหลักการ หรือ สาระ สำคัญที่ควรยึดถือเป็นแนวปฏิบัติ และวิธีการปฏิบัติแก่ภิกษุทั้งหลาย เพื่อจิตหลุดพ้นจากอาสวะทั้ง หลาย เป็นจิตมีอิสรภาพทรงคุณค่าอย่างยิ่ง หรือเพื่อจิตตรัสรู้ด้วยปัญญาเครื่องตรัสรู้ของพระสัมมาสัมโพธิสัตว์ พระปัจเจก-โพธิสัตว์ และพระสาวกโพธิสัตว์ ซึ่งพระสาวกโพธิสัตว์ล้วนเป็นผู้ดำเนินตามรอยพระยุคลบาทของสัมมาสัมพุทธเจ้า กระบวนวิธีของ มัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค ซึ่งสรุปลงในไตรสิกขา ศีล สมาธิ ปัญญา จนถึงจิตมีญาณทัสสนะที่บริสุทธิ์ดีแล้วตามเป็นจริง วิมุตติจึงเป็นอริยวิมุตติ ภาพใหม่จึงไม่มีอีก เป็นจิตตรัสรู้ระดับสูงที่สุด

กระบวนธรรมและกระบวนวิธีที่ทำได้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ จุตเริ่ม ต้น ในที่นี้ คือ วิตกทั้ง 2 ฝ่าย เกิดขึ้นแก่พระองค์ผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ทรงทราบชัดวิตกทั้ง 2 ฝ่ายเหล่านั้นแล้ว ทรงปรารภความเพียร มีความเพียรไม่ย่อหย่อน มีสติมั่นคง มีกายสงบ มีจิตตั้งมั่น มีอารมณ์เป็นหนึ่ง สงัดจากกามและอกุศลธรรม บรรลุฌาน โดยลำดับ จนถึงจตุตถฌาน จิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น พระองค์ได้น้อมจิตไปบรรลุวิชชาที่ 1 คือ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ในปฐมยามแห่งราตรี บรรลุวิชชาที่ 2 คือ จุตูปปาตญาณ ในมัชฌิมยามแห่งราตรี และในปัจฉิมยามแห่งราตรี ได้บรรลุวิชชาที่ 3 คือ อาสวักขยญาณ ได้แก่ จิตของพระสัมมาสัมโพธิสัตว์ตรัสรู้อริยสัจ 4 และอาสวะ 4 ตามแบบอริยสัจ 4 เมื่อพระองค์รู้เห็นอย่างนี้ จิตจึงหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้แจ้ง

ของพระองค์หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว กิจจัดอริขะชาได้แล้ว กล่าวคือ กระบวนธรรมแห่งเหตุปัจจัยได้ขาดสะบั้น ดับ มลายสูญแล้ว วิชาก็เกิดขึ้น ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้อีกต่อไป

กระบวนธรรมและกระบวนวิธีที่กำจัดของพระสัมมาสัมโพธิสัตว์ตรัสรู้ เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านี้ ซึ่งเป็นส่วนหลักของสาระสำคัญ เป็นกระบวนวิธีรวบรัด สรุปเป็นกระบวนธรรมและกระบวนวิธีที่นำไปสู่ความรู้รอบยอที่กำจัดตรัสรู้ คือ จิตมีปัญญาเครื่องตรัสรู้ หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย อันได้แก่ วิชา และอริยวิมุตติ

ธรรมทั้งหลายที่จิตของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วนั้น มีมากเหลือคณานับ แต่ที่เป็นธรรมแท้แน่นอน ไม่เป็นอย่างอื่น เป็นตถตา ความเป็นอย่างนั้น, อวิตถตา ความไม่คลาดเคลื่อน, อนัญญตถตา ความไม่เป็นอย่างอื่น, อิทัปปัจจยตา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ได้แก่ ทางสายเอก ซึ่งเป็นกระบวนวิธีที่กำจัดตรัสรู้ คือ สติปัฏฐาน 4, สัมมัปปธาน 4, อิทธิบาท 4, อินทรีย์ 5, พละ 5, โพชฌงค์ 7, อริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งเป็นมัชฌิมาปฏิปทา ปฏิจจสมุปบาทธรรมทั้ง 12 ทั้งอนุโลม และปฎิโลม ทั้งอนุโลมเทศนา และปฎิโลมเทศนา ไตรลักษณ์ อริยสัจ 4 อาสวะ 4 ตามแบบอริยสัจ 4 ธรรม 4 ประการ คืออริยศีล อริยสมาธิ อริยปัญญาอริยวิมุตติ และตรัสรู้เหตุเกิด เหตุดับ คุณ โทษ และการสลัดทิ้งผัสสาสนะ 6 อุปาทานขันธ 5 มหาภูตรูป 4 จนถึง สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา

กระบวนธรรมที่กำจัดของพระปัจเจกพุทธเจ้าตรัสรู้ คือกระบวนธรรมแห่งเหตุปัจจัยทั้งหลาย ส่วนกระบวนวิธีที่กำจัดของพระปัจเจกพุทธเจ้าตรัสรู้ คือ โพธิปักขิยธรรม อันเป็นธรรมสายเอกโดยปกติ การดำเนินชีวิตของพระปัจเจกพุทธเจ้า มีความประพฤติอยู่ผู้เดียวเหมือนนอแรด เพราะส่วนแห่งการบรรพชา เพราะไม่มีเพื่อน เพราะละตัณหาได้ เพราะปราศจากราคะ โทสะ โมหะ และกิเลสโดยสิ้นเชิง พบทางสายเอก และตรัสรู้อนัตตตรปัจเจกสัมโพธิญาณ เพราะการใส่ใจในกรรมฐาน โดยมีจตุราศตวัญฐานเป็นต้น ไม่ขาดสายของพระปัจเจกโพธิสัตว์ และมีการอยู่ป่าเป็นวัตรสามารถเจริญวิปัสสนาให้เกิดขึ้น โดยพิจารณาสังขารทั้งหลาย เป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์เป็นต้น กระทำให้แจ้งซึ่งปัจเจกโพธิญาณหยั่งลงสู่อริยภูมิ

อีกนัยหนึ่ง ความปรารถนาได้บังเกิดขึ้นแก่พระปัจเจกโพธิสัตว์ เพราะประโยชน์แก่การตามรักษาจิต ทรงยังเมตตามหานให้เกิดขึ้น ทรงทำเมตตามหานให้เป็นบาท พิจารณาสังขารทั้งหลาย กระทำให้แจ้งซึ่งปัจเจกโพธิญาณ บรรลุความเป็นสยัมม เป็นตน

กระบวนวิธีที่กำจัดของพระปัจเจกโพธิสัตว์ตรัสรู้สัมโพธิญาณเฉพาะตน เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ผู้สิ้นตัณหา เครื่องนำไปสู่ภพ ล่วงกิเลสเป็นเครื่องข้องทั้งปวงได้แล้ว ได้แก่ ญาณในมรรคทั้ง 4 คือปัญญา, ปัญญินทรีย์, ปัญญาพละ, ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์, วิมังสา, วิปัสสนา, และสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นปัญญาเครื่องตรัสรู้ในทางสายเอก คือโพธิปักขิยธรรม

กระบวนธรรมแห่งเหตุปัจจัยทั้งหลาย และกระบวนวิธีที่กำจัดของพระปัจเจกพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วนั้นมีมาก เช่น สามัญลักษณ์ 3 ปฏิจจสมุปบาท 12 ทั้งสายอนุโลมและปฎิโลม ซึ่งเป็นไปตามหลักไตรลักษณ์ อริยสัจ 4 อาสวะ 4 ตามแบบอริยสัจ 4 ธรรม 4 ประการ คือ อริยศีล อริยสมาธิ อริยปัญญา อริยวิมุตติ ล้วนเป็นสภาวะธรรมที่เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ธาตุอันนั้นมีความตั้งอยู่ตามธรรมดา มีความเป็นไปตามธรรมดา ตรัสรู้เหตุเกิด เหตุดับ คุณ โทษ การสลัดทิ้งผัสสาสนะ 6 อุปาทานขันธ 5 มหาภูตรูป 4 จนถึง ตรัสรู้สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา รวมทั้งกระบวนวิธีที่สำคัญยิ่งยวด คือ โพธิปักขิยธรรม 37 ประการ อันเป็นทางสายเอก

กระบวนธรรมและกระบวนวิธีปฏิบัติแบบสากลนี้ เริ่มต้นด้วยศรัทธาที่สัมปยุตด้วยปัญญาในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าพระองค์เป็นพระผู้มีพระภาค เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะเป็นต้นแล้ว เข้านั่งใกล้ตั้งใจฟังธรรม เมื่อได้ฟังธรรมแล้วตระหนักชัดว่า การใช้ชีวิตแบบชาวบ้านไม่สามารถเข้าถึงความประเสริฐที่ประเสริฐระดับสูงได้ หนทางเดียว คือต้องสละโลกทรัพย์ บ้านเรือนญาติมิตรแล้วออกบวชเพื่อเป้าหมายหลักที่สำคัญที่สุด คือ

วิชาและวิมุตติ โดยผ่านกระบวนการแห่งศีล อันได้แก่ การสำรวมในพระปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยมารยาทและโคจร เห็นภัยในโทษแม้เพียงน้อย สมาทานศึกษาสิกขาบท ประกอบด้วยกายกรรมและวจีกรรมอันเป็นกุศล มีอาชีวะบริสุทธิ์ สมบูรณ์ด้วยศีล คัมภีรทวารในอินทรีทั้งหลาย สมบูรณ์ด้วยสติสัมปชัญญะและเป็นผู้สันโดษ พักอยู่ ณ เสนาสนะเจียบสงัดเพื่อพัฒนาจิตโดยอาศัยกระบวนการของจิตคือฉาน 4 ภายหลังภักตรั้งขัดสมาธิตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า ละนิวรณ์ทั้ง 5 ขำระจิตให้บริสุทธิ์จากนิวรณ์ทั้ง 5 ได้แล้ว จิตสัจจจากามและอกุศลทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน และพัฒนามานอื่นๆ สูงขึ้นไปตามลำดับ จนถึงจตุตถฌาน ที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุขมีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ขึ้นต่อไป คือการพัฒนาปัญญาซึ่งเป็นการพัฒนาจิต(ตรัส)รู้ตามพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยผ่านกระบวนการพัฒนาปัญญา 8 ลำดับ อันได้แก่ วิชา 8 มี 1. วิปัสสนาญาณ, 2. มโนยิทธิญาณ, 3. อิทธิวิธญาณ, 4. ทิพพโสตธาตุญาณ, 5. เจโตปริยญาณ, 6. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ, 7. ทิพพจักขุญาณ, และ 8. อาสวักขยญาณ

ธรรมทั้งหลายที่เป็นทั้งกระบวนการธรรม และกระบวนการวิธีที่จิตของพระสาวกพุทธเจ้าทั้งหลาย รู้แจ้งตามพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยปัญญาอันยิ่งนั้นมามาก แต่หลักธรรมที่สำคัญอย่างยิ่งยวดที่เปรียบเหมือนใบประคูลายภายในพระหัตถ์ของพระพุทธองค์ที่เป็นตถตา ความเป็นอย่างนั้น, อวิตถตา ความไม่คลาดเคลื่อน, อนัญญตตา ความไม่เป็นอย่างอื่น, อิทัปปัจจยตา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ อันได้แก่ อริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งเป็นมัชฌิมาปฏิปทา และโพธิปักขิยธรรม 29 ที่เหลือ อริยสัจ 4 อาสวะ 4 ในรูปแบบอริยสัจ 4 อนุโลมปฏิจจนสมุปบาท และปฏิโลมปฏิจจนสมุปบาท ชั้น 5 ไตรลักษณ์ ธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ธรรมที่ควรละ ธรรมที่ควรเจริญ ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง เหตุเกิด เหตุดับ คุณ โทษ การสลัดออกแห่งผัสสาตนะ 6 อุปาทานชั้น 5 มหาภูตรูป 4 และสุดท้าย รู้ คือ รู้ยิ่งธรรมว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมด ล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา

อภิปรายผล

จิตตรัสรู้ในพระพุทธศาสนาเถรวาทมีจุดเริ่มต้นที่มีศรัทธาปรารถนาโพธิญาณ อันเป็นแรง จูงใจภายในซึ่งถูกกระตุ้นเตือนจากสิ่งที่พบเห็น คือสิ่งเร้าภายนอก มีพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระพุทธรูปทั้งหลาย จึงสั่งสมธรรม สโมธาน คือการมีธรรมทั้งหลาย มีทาน ศีลเป็นต้นเป็นอุภินิหารเพื่อพัฒนาการจิตสู่จิตตรัสรู้โพธิญาณ สมกับกับพระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต) (2549) กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม” ว่าโยนิโสมนสิการเป็นตัวนำที่ทำให้การศึกษาเริ่ม ต้น หรือเป็นแกนนำของการพัฒนาปัญญาในการศึกษาอย่างน้อยในยามปกติก็ให้ได้คุ้นกับโยนิโสมนสิการแบบพื้นฐาน คือวิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย และวิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ เมื่อมีเรื่องราวเหตุการณ์ที่ต้องพิจารณา ก็โยงวิธีคิดสองแบบนี้ เข้าไปเชื่อมต่อกับวิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ และวิธีคิดแบบแก้ปัญหา

พระราชมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) (2552) ได้อธิบายองค์ความรู้ในอริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งเป็นองค์ความรู้ของจิตรู้แจ้งในอริยสัจ 4 มาประยุกต์ปฏิจจนสมุปบาทกับชีวิตจริงปัจจุบันเพื่อพัฒนาศรัทธาปรารถนาโพธิญาณไว้ในหนังสือเรื่อง “วิธีบูรณาการพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่” ว่าการที่อนุภาคพื้นฐานของอะตอมอยู่ด้วยตัวมันเองไม่ได้ ก็หมายถึงว่า มันเป็น ‘อนัตตา’ คือไม่มีแก่นสารของตัวเอง ไม่มีสิ่งใดที่ตั้งอยู่ถาวรด้วยตัวของมันเอง สรรพสิ่งต่างอาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามหลัก ‘ปฏิจจนสมุปบาท’ ซึ่งมาจากคำว่า ‘ปฏิจจะ’ แปลว่าอาศัยกันและกัน ‘สมุปบาท’ แปลว่า เกิดร่วมกัน ในโลกนี้ ไม่มีอะไรอยู่ได้ด้วยตัวลำพังของมันเอง เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนั้นก็เกิด สิ่งนั้นก็เกิด เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนั้นก็ดับ เรื่องนี้ เรานำมาโยงกับเรื่องอริยสัจ 4 ในพระพุทธศาสนาที่ว่าด้วยทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค มีทุกข์เพราะมีสมุทัย คือเหตุแห่งทุกข์ เมื่อดับเหตุได้ ก็เกิดนิโรธ คือความดับทุกข์ จะดับทุกข์ได้ ก็ต้องมีมรรค คือวิธีการดับทุกข์ นี่คือการประยุกต์ปฏิจจนสมุปบาท เอามาใช้ในชีวิตจริง

อนึ่งความหมายของจิตตรัสรู้ ได้แก่ จิตประกอบด้วยญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นจิตมีความรู้เห็นสภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นสังขารธรรมแท้ๆ ไม่คลาดเคลื่อน ไม่เป็นอย่างอื่น มี อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ชันธ ชาติ อายุตนะ เป็นต้น ในรูปแบบบอริยสัง 4 หรืออปภิจจสมุพบาท 12 เป็นต้น ตามเป็นจริงที่เป็นความรู้ที่บริสุทธิ์ดีแล้ว โดยมีมรรคประกอบด้วยองค์ 8 อันประเสริฐประกอบด้วยจิตที่เป็นธรรมนายก เป็นข้อปฏิบัติที่ให้ถึงปัญญาเครื่องตรัสรู้ สอดคล้องกันกับ พยุ่ง พุ่มพวง (2555) ที่ได้ทำวิจัยเรื่อง “ศึกษาปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา” มีผลสรุปพบว่า ปัญญาเจตสิก-ธรรม คือธรรมชาติที่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง เมื่อว่าโดยลักษณะที่ติดต่อกัน คือมีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรม เป็นลักษณะ, มีการกำจัดความมืด (โมหะ) เป็นกิจ, มีความไม่หลง (ติดอยู่) เป็นผล, มีสมาธิ เป็นเหตุใกล้ ปัญญามีประโยชน์ต่อการบรรลุมรรค ปัญญาทางพระพุทธศาสนาเป็นปัญญาขั้นสูงสุด คือปัญญาระดับภาวนามยปัญญา ส่วนสัมปชัญญะ เป็นชื่อของปัญญา คือความรู้สีกตัวที่เกิดขึ้นจากการกำหนดรู้รูปนามที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้า เป็นอารมณ์ (อารมณ์ปัจจุบัน) ส่วนปัญญา คือธรรมชาติที่เห็นแจ้งตามสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ธรรมทั้งสองทำกิจหน้าที่เดียวกัน คือรู้ปัจจุบัน, รู้รูปนาม, รู้พระไตรลักษณ์ รู้มรรค ผล นิพพาน

อย่างไรก็ดี จิตตรัสรู้ คือปัญญาเครื่องตรัสรู้ประกอบด้วยจิต ยังได้สัมพันธ์กับหนังสือของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส อินทโรบล) (2554) เรื่อง “ความว่าง จิตว่าง” ว่า ความว่าง คือพุทธะ พุทธะ คือความว่าง เหล่านี้ เป็นอันเดียวกันหมด หมายความว่า เมื่อจิตมีความว่างเป็นอารมณ์ นี้ ย่อมมีความเป็นพุทธะ คืออะไรได้อยู่ที่นั่น ฉะนั้น ความว่างกับพุทธะจึงเป็นอันเดียวกัน และเมื่อจิตแท้ คือ ขณะที่มีนว่าง ฉะนั้น ความว่างก็คือจิต จิตก็คือความว่าง และขณะที่จิตว่างนั้น อยู่ในธรรมชาติเดิมของมันประกอบอยู่ด้วยธรรม ตรงตามความหมาย ฉะนั้น จึงว่าความว่าง คือธรรมะ ธรรมะ ก็คือความว่าง

อนึ่ง จิตตรัสรู้ อันได้แก่ กระบวนวิธีแห่งโพธิเกิดขึ้นภายในจิตทำงานร่วมกันกับจิต รู้เห็นปรากฏการณ์ตามเป็นจริง จิตหลุดพ้นแล้วทั่วทั้งหมด หรือเฉพาะบางส่วน บางมิติ สำหรับพระสาวกพุทธเจ้า ซึ่งสมกันกับพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส อินทโรบล) (2554) ที่ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “วิปัสสนาระบบลัดสั้น” ว่าเรามีความรู้สีกเป็นทุกข์ เพราะเราไม่มีสติปัญญาเพียงพอในขณะที่มีผัสสะ; ถ้าไม่โง่ ก็ต้องมีสติให้พอและเร็วพอที่จะมาทันในเวลาผัสสะแล้วก็มีปัญญาความรู้ที่ได้ศึกษาอบรมในเรื่องของวิปัสสนาให้พอว่า อะไร เป็นอะไร อะไร เป็นอย่างไร เป็นความรู้ที่เพียงพอ คือให้สติจนความรู้ขึ้นมาให้ทัน ในขณะที่ผัสสะ ถ้ามีทั้งสติทั้งปัญญาในขณะที่แห่งผัสสะอย่างนี้แล้ว จิตก็ไม่ถูกปล่อยให้ปรุงไปอย่างโง่เขลาจนมีทุกข์ จะควบคุมจิตไว้ได้ให้ปรุงมาในทางที่จะไม่ต้องเป็นทุกข์ แล้วจัดการกระทำแก้ไขสิ่งต่างๆ ให้ลุล่วงไปด้วยดี

นอกจากนี้ ยังขยายความไปถึงพระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท) (2553) ซึ่งมีการกล่าวถึงจิตที่ประกอบด้วยปัญญา ชั้นมีความรู้เห็นปรากฏการณ์ของขันธ 5 ทั้งภายใน ภายนอก และอารมณ์ 6 อันเป็นสภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง ไว้ในหนังสือเรื่อง “จิตนี้คืออะไร” ว่าเมื่อเรารู้จิต รู้จักใจของเรา รู้จักธรรมะ รู้จักอารมณ์ เป็นคนรู้จักตน ถ้ารู้จักตนแล้ว มันก็รู้กันหมดทุกๆ คน เพราะใครๆ ก็เป็นตนกันแล้ว รู้เรื่องของตน คนที่รู้ตนนั้น ก็คือคนที่เห็นว่าตนนี้แหละไม่ใช่ตน นี่คือคนรู้ตน รู้ตนไม่มีอุปาทาน ไม่ยึดมั่นถือมั่น คือ คนรู้ตน รู้ตนนี้ ไม่ใช่ตน มิใช่เรา มิใช่เขา คือคนรู้ตน เป็นอย่างนี้

สุดท้าย จิตตรัสรู้ที่บริสุทธิ์ดีแล้ว คือภาวะของความรู้ชัดแจ้งในปัจจุบัน เมื่อเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด รู้ชัดว่า เสวยเวทนาที่มีกายเป็นที่สุด เมื่อเสวยเวทนาที่มีชีวิตเป็นที่สุด รู้ชัดว่า เสวยเวทนาที่มีชีวิตเป็นที่สุด รู้ชัดว่า หลังจากตายแล้ว การเสวยอารมณ์ทั้งหมด ไม่น่าเพลิดเพลินจักเย็น จักเหลืออยู่เพียงสรีรธาตุในโลกนี้เท่านั้น ถึงความประเสริฐที่สุด เหนือโลกทั้ง 3 เพราะไม่เกิด หรือไม่ปรากฏในโลกทั้งหมดอีก คือความสิ้นชาติ สัมพันธ์กับงานวิจัยของพระมหานรินทร์ ฐานุตโตโร (2536) เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ผลวิจัยพบว่า นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท คือภาวะทางจิตใจที่บรรลุลถึงความจริงอันสูงสุด ที่ทำให้สิ่งเป็นมายาหายไป เป็นผลของการเห็นแจ้งสิ่งทั้งปวง ในฐานะเป็นอนัตตาและ

สูญญตา เป็นการข้ามพ้นประสบการณ์โลกียะ เข้าถึงประสบการณ์โลกุตตระ นิพพานจึงเป็นการมองโลกตามความเป็นจริง เป็นการเปลี่ยนแปลงทางญาณวิทยาหรือเป็นการเปลี่ยนแปลงฐานะทางจิตใจให้สูงขึ้น เป็นการประเมินค่า หรือตีค่าสิ่งทั้งหลาย ในโลกเสียใหม่ เป็นผลให้กิเลสตัณหาอุปาทานสิ้นไป

สรุปผลการวิจัย

จุดเริ่มต้นของกระบวนการวิธีที่ทำจิตตรัสรู้ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งได้แก่ จิตมีศรัทธาปรารถนาโพธิญาณเป็นแรงจูงใจภายในที่ถูกกระตุ้นเตือนจากสิ่งที่พบเห็นที่เป็นกัลยาณมิตร เป็นสิ่งเร้าภายนอก มีพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นต้น จึงมีการสั่งสมธรรมสมุธานเป็นอภิวารและบารมีธรรมทั้งหลาย มีทาน ศีล เป็นต้น เพื่อพัฒนาจิตให้ถึงจิตตรัสรู้โพธิญาณบริสุทธิแท้ๆ องค์ธรรมของจิตตรัสรู้ คือปัญญาเครื่องตรัสรู้ ได้แก่ ญาณในมรรคทั้ง 4 มีปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ อัมมวិทยสัมโพชฌงค์ ปัญญาเครื่องพิจารณา (วิมังสา) ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง (วิปัสสนา) สัมมาทิฎฐิ ซึ่งเป็นองค์ความรู้เห็นแห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ อันเป็นธรรมเครื่องปราบอาสวกิเลสทั้งหลาย

จิตตรัสรู้และจิตรู้แจ้งบริสุทธิดีแล้ว มี 3 ประเภท คือ 1. สัมมาสัมพุทธจิต เป็นจิตของพระสัมมาพุทธเจ้า 2. ปัจเจกพุทธจิต เป็นจิตของพระปัจเจกพุทธเจ้า และ 3. สาวกพุทธจิต เป็นจิตของพระสาวกพุทธเจ้า นอกจากนี้ จิตรู้แจ้งเฉพาะบางส่วน มีถึง 7 ระดับ สำหรับพระพุทธสาวกทั้งหลายที่ยังไม่รู้ทั่วถึงคำสอนเกี่ยวกับความดับทุกข์ทั่วทั้งหมด มีโสดาปัตติมรรคจิต จนถึงอรหัตตมรรคจิต ซึ่งเป็นประเภทบุคคล 7 มีโสดาปัตติมรรคบุคคล เป็นต้น หรือประเภทบุคคล 3 คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะทั่วไป

1.1 ควรนำผลการวิจัยไปจัดหลักสูตรอบรมเพื่อพัฒนาจิตสั่งสมบารมีธรรมของพระโพธิสัตว์แก่ผู้เฝ้าธรรมทั้งหลาย ดำเนินรอยตามพระยุคลบาทพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า

1.2 ควรนำผลการวิจัยไปเป็นกรอบในการให้คำปรึกษาแก่ผู้ประสบทุกข์เพราะโรคซึมเศร้า

2. ข้อเสนอแนะด้านการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดจิตเพื่อตรัสรู้สำหรับการดำเนินชีวิตที่ดั่งงามในสังคมปัจจุบัน

2.2 ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดการใช้จิตเพื่อรู้แจ้งสำหรับพัฒนาชีวิตในองค์กร

2.3 ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดการใช้จิตเพื่อรู้ชัดกับนักเรียนปฐมวัยเพื่อการเรียนรู้สมเหตุผล

เอกสารอ้างอิง

พยุ่ง พงพวง. (2555). ศึกษาปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา. (พุทธศาสนคณาจารย์, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย).

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส อินทปัญโญ). (2554). วิปัสสนาระบบลัดสั้น. (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2549). วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม. (พิมพ์ครั้งที่ 9). กรุงเทพฯ: ศยาม.

_____. (2551). *พจนานุกรมฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 16). กรุงเทพฯ: บริษัท เอส.อาร์.พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด.

พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท). (2553). *จิตนี้คืออะไร*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: คิว พรินท์ แมเนจเม้น จำกัด.

พระมหานรินทร์ ฐานุตฺโตโร. (2536). *การศึกษาวิเคราะห์นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท*. (พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย).

พระราชวรมนี (ประยูร ธรรมจิตฺโต). (2552). *วิธีบูรณาการพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่*. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: หจก.ไทยรายวันการพิมพ์.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.